

## Pest protocol Archipelschool 't Vierschip

### Pesten op school, hoe gaan wij daar mee om?

Pesten bestaat helaas op iedere school, ook bij ons. Het is een probleem dat wij onder ogen zien en wat onze school serieus aan wil pakken.

Om pesten aan te kunnen pakken moeten er aan een aantal voorwaarden worden voldaan:

- Pesten moet als een **probleem** worden gezien door alle direct betrokken partijen: leerkrachten, ouders en leerlingen (gepeste kinderen, pesters en de zwijgende middengroep).
- De school moet het pestprobleem **voorkomen**. Een preventieve aanpak bestaat onder meer uit de behandeling van het onderwerp met de leerlingen, waarna met hen regels worden vastgesteld.

Op 't Vierschip werken we met (in willekeurige volgorde):

- Coöperatief Samenwerkend Leren (alle groepen)
- Kring (groep 1 t/m 3) en kringvergadering/groepsgesprek in groep 4 t/m 8.
- Kijk op SoCo (volgsysteem sociale veiligheid en SEO voor groep 3 t/m 8)
- "EGGO"- genormeerd gedragsvolgsysteem (Pravoo) (incidenteel in de kleuterbouw)
- "EHBG"- Eerste Hulp Bij Gedragsproblemen + updates (incidenteel in de kleuterbouw)
- Twee Internetprotocollen (groep 4/5 en groep 6 t/m 8)
- een gedragscode Archipelscholen (voor leraren, leerlingen en hulpouders)
- regelmatige vragenlijsten voor leerlingen vanaf groep 5 á 6
- Begrippenlijst pedagogische uitgangspunten.
- de methode "Leefstijl".
- het programma van "Kids-tegen-geweld"
- het programma "Hecht" -ouderbetrokkenheid (optioneel)

De lessen zijn bedoeld om:

- Sociale vaardigheden en sociaal inzicht van de kinderen te bevorderen.
- Kinderen te stimuleren en te begeleiden bij het emotionele bewustwordingsproces.
- Het ontwikkelen van respect en zelfcontrole.
- Kinderen strategieën aan te reiken, waarmee het zelf sociale probleemsituaties kan oplossen.
- Contacten tussen school- en thuisomgeving aan te sterken – opvoeding in normen en waarden.
- Als pesten desondanks toch optreedt, moeten leerkrachten dat kunnen **signaleren** en vervolgens
- **duidelijk stelling nemen** tegen het pesten.
- Wanneer pesten, ondanks alle inspanningen, toch weer de kop opsteekt, moet de school beschikken over een **directe aanpak**.

## Regels in 't Vierschip

We hanteren in 't Vierschip een 3-tal algemene schoolregels (gedragsprincipes):

1. We zorgen er samen voor, dat iedereen zich hier prettig voelt.
2. We gaan heel zuinig om met alle spulletjes in de school en op het plein.
3. We lopen en praten zachtjes om anderen in de school niet te storen.

Daarnaast hanteren we ook klassenregels, die samen met de algemene schoolregels worden besproken. Het betreft hier regels over:

- binnenkomst in het lokaal
- gebruik van het lokaal
- individueel werk
- groepswerk
- verlaten van het lokaal
- buiten het lokaal

De regels worden voor kinderen zichtbaar in de hal en de klas opgehangen.

## Pesten

Pesten is een wezenlijk en groot probleem. Pestgedrag vind je bij kinderen van alle leeftijden. In alle bevolkingengroepen. Het is belangrijk oog te hebben voor het onderscheid tussen pesten en plagen.

### Pesten.

Pesten is het systematisch uitoefenen en/of fysieke mishandeling door 1 of meerdere individuen op een persoon, die niet in staat is zichzelf te verdedigen. Bij pesten is de macht ongelijk verdeeld. Pesten heeft negatieve gevolgen voor het slachtoffer. Deze kan en "mag" niet voor zichzelf opkomen, noch zich verweren. Doet hij dit wel dan kan dit een reden zijn voor de pester om hem nog harder aan te pakken.

### Plagen.

Bij plagen is er sprake van incidenten. Een persoon zegt iets en een ander zegt iets terug en meestal is het dan afgelopen. Vaak is het een kwestie van elkaar voor de gek houden. De machtsverhouding is gelijk. Plagers en geplaagden hebben een gelijke of bijna gelijke macht. Bij plagen loopt de geplaagde geen blijvende of psychische schade op en is in staat om zichzelf te verweren.

(bron: drs. Bob van der Meer)

Het pestprobleem draait niet alleen om de pester en het gepeste kind. Op de achtergrond is er een zwijgende groep kinderen bij betrokken. Zij vormen het publiek voor de pester, waaraan hij zijn succes afmeet. Er zijn echter ook kinderen die pesten afkeuren, maar zich er niet mee bemoeien. Verder zijn natuurlijk de ouders in het geding. Zij worden dagelijks geconfronteerd met een emotioneel geknakt kind of krijgen thuis stoere verhalen te horen. En dan is er de leerkracht. Hij heeft de groep - pesters en gepeste kinderen - elke dag in de klas en kan iets doen aan de veiligheid van alle kinderen die aan hem zijn toevertrouwd. Niemand mag de ogen sluiten voor pestgedrag. Ouders, leerkrachten, leerlingen, directies en besturen moeten er samen iets aan doen. Niemand mag aan de kant blijven staan.

## Aanpak van pest gedrag op 't Vierschip:

- Wanneer de leerlingen ruzie hebben en/of elkaar pesten proberen zij en wij er eerst zelf uit te komen.
- Op het moment dat een van de leerlingen er niet uit komt heeft deze het recht en de plicht om het probleem aan de meester of juf voor te leggen.
- De leerkracht brengt de partijen bij elkaar voor een gesprek en probeert samen met hen de ruzie of de pesterijen op te lossen en nieuwe afspraken te maken. Bij herhaling van het pestgedrag volgen sancties.
- Bij herhaaldelijk ruzie of pestgedrag neemt de leerkracht een duidelijke stelling in en houdt een bestraffend gesprek met de leerling die pest. De fases van bestraffen treden dan in werking. Er wordt melding gemaakt van pesten in de calamiteitenregistratie in Parnassys. Bij iedere melding omschrijft de leerkracht feitelijk en zakelijk de toedracht. Bij pesten worden de ouders van de pester op de hoogte gebracht. De leerkracht, directie en de ouders proberen in goed overleg tot een voor iedereen bevredigende oplossing te komen.
- De leerkracht biedt altijd hulp aan de gepeste leerling en begeleidt de pestende leerling.

## Aanpak Cyberpesten:

Een apart aandachtspunt is "cyberpesten", pesten via mail, msn of andere chatprogramma's. Met de toenemende belangrijkheid van het gebruik van nieuwe media kan het cyberpesten uitgroeien tot een vorm van pesten, die tevens moeilijk controleerbaar is. Het is zaak om daar extra alert op te zijn.

Het kan hier gaan om pesten van kinderen onderling van de eigen school. Maar evengoed door vreemden, die je nog nooit gezien hebt! Wat kunnen we daartegen ondernemen?

- We maken in de eerste plaats gebruik van gedragsregels op school voor algemeen computergebruik. De leerlingen én hun ouders ondertekenen het Internetprotocol, dat vanaf groep 4 gehanteerd wordt. In dit protocol staan ook al belangrijke afspraken over computergebruik op school. ER is een protocol voor groep 4/5 en voor groep 6 t/m 8. Het internetprotocol is als bijlage toegevoegd.
- Vertel altijd onmiddellijk aan je leerkracht of ouders als je te maken krijgt met cyberpesten.
- Negeer pest-mails. Internet-pesters kunnen gemakkelijk anoniem blijven. Daarom is het vaak niet mogelijk om een dader te achterhalen, en zit er niets anders op dan het effect te minimaliseren. Dat kan het beste door niet te reageren op haat-mailtjes of andere ongewenste e-mail. Als de dader geen respons krijgt, gaat de lol er snel af.
- Blokkeer afzender mail. Het is zo simpel, zonder dat degene die je blokkeert het door heeft. Op school worden MSN, facebook, hyves, etc..... niet gebruikt!
- Als er iets vervelends gebeurt in de chat, ga dan weg. Log eventueel opnieuw in met een andere nickname. Op school wordt overigens niet gechat zonder toestemming van de leerkracht!
- Vaak zijn scheldpartijen of beledigingen helemaal niet persoonlijk bedoeld. Men zegt vaak maar wat, zeker als het mensen zijn die je niet kent. Meestal zegt men domme dingen uit verveling.
- Als je gepest wordt via Internet, bewaar het. MSN-logs, mailtjes. Bewijs.
- Voel je niet schuldig als er iets vervelends gebeurt. Het is niet jouw schuld en je hebt het niet zelf uitgelokt.
- Ga in geen geval terugpesten.

Op het Internet zijn ook lesbrieven te vinden, die kunnen helpen dergelijke problemen te voorkomen óf snel aan te pakken/te herkennen. Tip: geef preventieve lessen! Enkele thema's van "Kids-tegen-geweld" gaan over Internetpesten.

## De fases van bestraffing:

De straf is opgebouwd in 5 fases, afhankelijk hoelang de pester door blijft gaan met zijn/haar pestgedrag en geen verbetering toont in zijn/haar gedrag.

### Fase 1.

- Een of meerdere pauzes binnenblijven
- Nablijven totdat alle kinderen naar huis zijn vertrokken
- Een schriftelijke opdracht, zoals een stelopdracht, over de toedracht en zijn/haar rol in het pestprobleem
- Afspraken maken met de pester over gedragsveranderingen. De naleving hiervan komen aan het einde van iedere week in een gesprek aan de orde.
- Gesprek met de pester met als doel bewustwording voor wat hij met een ander kind uithaalt.

### Fase 2.

- Als ook dit niet leidt tot gedragsverandering, is het tijd om een **gesprek met de ouders** van de pester aan te gaan. Het advies is om dit pas te doen, wanneer de voorgaande acties op niets uitlopen. Kinderen weten vaak niet wat ze andere kinderen aandoen en zijn eenvoudig te beïnvloeden in een goede richting. Maar soms veranderen ze hun gedrag niet en blijven ze een bron van onveiligheid voor klasgenoten. De ouders moet dan - voorzichtig, maar duidelijk - worden verteld wat hun kind anderen aandoet. Hun medewerking wordt gevraagd om aan het probleem een einde te maken. In dit stadium kunnen ouders niet (meer) ontkennen dat hun kind pest: de school heeft namelijk alle activiteiten vastgelegd in de "Zo gaan we niet met elkaar om" map. De ouders wordt nadrukkelijk om medewerking bij dit probleem gevraagd.
- De directeur wordt door de leerkracht schriftelijk op de hoogte gehouden van de gang van zaken.

### Fase 3.

- Bij aanhoudend pestgedrag kan deskundige hulp ingeschakeld worden zoals schoolmaatschappelijk werk, GGD (de schoolarts of jeugdverpleegkundige) of de schoolbegeleidingsdienst.
- De Interne begeleider of directeur zal deze actie coördineren.

### Fase 4.

- Bij aanhoudend pestgedrag kan er gekozen worden om de leerling (tijdelijk) in een andere groep te plaatsen.
- De directie zal deze actie coördineren.

### Fase 5.

- In extreme gevallen kan de leerling een time-out krijgen, geschorst of verwijderd worden.
- De directie zal dit coördineren (zie ook schorsing- en verwijderingprotocol).

In zeer ernstige gevallen kunnen wij afwijken van deze procedure.

## Tips

### Voor ouders en kinderen

#### Voor kinderen die gepest worden:

- Je bent niet de enige bent die gepest wordt: pesten komt juist veel voor!
- Je hoeft je niet te schamen, want het is niet jouw schuld. Het gebeurt gewoon.
- De ouders moeten zich schamen; zij doen iets lafs.
- Er is een oplossing. Het zal echt niet altijd zo blijven!
- Het is moeilijk om zonder hulp het pesten te stoppen.
- Praat er over met een vriendje, je ouders, je opa of een buurvrouw. Zeg het ook tegen de meester of juffrouw, misschien kan die je helpen. Vertel het aan je knuffel of je dagboek, dat lucht op! Het is geen klikken als je het vertelt, zij doen iets fout!
- In de bibliotheek vind je boeken over pesten. Het kan fijn zijn om die te lezen. Je merkt dat je niet de enige bent en het kan je op ideeën brengen.
- Zeg tegen de pestkoppen dat ze moeten stoppen.
- Misschien moet je eerst nog leren om meer voor jezelf op te komen. Ga op een sport zoals Judo. Het helpt soms als je leuke dingen gaat doen, bijvoorbeeld op een club gaan. Als je daar leuke kinderen leert kennen, merk je vanzelf dat er ook nog anderen zijn waarmee je het wel fijn kunt hebben.
- Vraag hulp aan iemand die je kan helpen

#### Voor kinderen die pesten:

- Als je denkt dat pesten grappig is. Hoe zou jij het vinden om gepest te worden? Lijkt je dat nu ook zo grappig?
- Waarom pest je eigenlijk? Vind je het stoer, loop je met de anderen mee om vrienden te krijgen? Als je even nadenkt, weet je dat het niet stoer is, maar laf! Je krijgt nooit echte vrienden door te pesten. Er zijn heel wat leukere manieren om met andere kinderen om te gaan!
- Het gaat er niet om wie de schuldige is, misschien vind jij het ook helemaal niet leuk. Het belangrijkste is dat je weet dat jij kunt kiezen: doorgaan met pesten of stoppen. Stoer ben je als je durft te stoppen als andere kinderen zeggen dat je door moet gaan. Jij kunt zelf beslissen. Dit is je kans om te laten zien hoe stoer je echt bent!
- Als je eenmaal pest, is het niet altijd makkelijk om dat te veranderen. Praat erover met je ouders of je leraar. Zij kunnen je erbij helpen! Wat ook kan helpen, is dingen doen die je echt leuk vindt. Dat kan bijvoorbeeld op een sport- of een andere club.
- Als je boeken leest over pesten, ga je er misschien meer van begrijpen. Je vindt ze in de bibliotheek.

#### Voor alle andere kinderen:

- Als je ziet dat een kind gepest wordt, probeer dan te helpen. Hoe zou je het zelf vinden om gepest te worden? Vraag wat hij al geprobeerd heeft om van het pesten af te komen. Misschien kun je hem helpen om een oplossing te bedenken.
- Soms helpt het als je jezelf - met een paar vriendjes - met het pesten gaat bemoeien. Je kunt ook helpen door aan de juffrouw of meester of aan je ouders te vertellen wat er gebeurt. Het is al fijn als het gepeste kind er niet helemaal alleen voor staat.

#### Adviezen voor ouders van kinderen die gepest worden:

- Als het pesten op straat gebeurt en dus niet op school kunt u de ouders van de pester bellen en voorzichtig vragen er met hun kind over te praten.
- Pesten op school kunt u altijd het beste rechtstreeks met de leerkracht bespreken.
- Door positieve stimulering kan het zelfrespect vergroot worden of weer terug komen
- Steun uw kind in het idee dat er een einde aan het pesten komt.

### **Adviezen voor ouders van pesters**

- Neem het probleem van uw kind serieus
- Raak niet in paniek, elk kind kan een pester worden
- Probeer achter de oorzaak van het probleem te komen
- Maak uw kind gevoelig voor de gevoelens van anderen
- Corrigeer ongewenst gedrag en benoem het goede gedrag van uw kind
- Maak uw kind duidelijk dat u achter de beslissing van de school staat

## De begeleiding.

De begeleiding geven we op 't Vierschip via een **drie-sporenbeleid**:

- Begeleiding van de gepeste leerling
- Begeleiding van de pester
- Begeleiding van de andere kinderen van de groep

### BEGELEIDING VAN DE GEPESTE LEERLING:

- Medeleven tonen en luisteren en vragen: hoe en door wie wordt er gepest.
- Nagaan hoe de leerling zelf reageert, wat doet hij/zij voor tijdens en na het pesten.
- Huilen of heel boos worden is juist vaak een reactie die een pester wil uitlokken. De leerling in laten zien dat je op een andere manier kunt reageren.
- Zoeken en oefenen van een andere reactie bijvoorbeeld je niet afzonderen.
- Het gepeste kind in laten zien waarom een kind pest.
- Nagaan welke oplossing het kind zelf wil.
- Sterke kanten van de leerling benadrukken.
- Belonen als de leerling zich anders/beter opstelt.
- Praten met de ouders van de gepeste leerling.
- Het gepeste kind niet overbeschermen. Hiermee plaats je het gepeste kind juist in een uitzonderingspositie waardoor het pesten zelfs nog toe kan nemen.

### BEGELEIDING VAN DE PESTER:

- Praten; zoeken naar de reden van het ruzie maken/ pesten
- Laten inzien wat het effect van zijn/ haar gedrag is voor de gepeste.
- Excuses aan laten bieden.
- In laten zien welke sterke (leuke) kanten de gepeste heeft.
- Straffen als het kind wel pest / belonen als kind zich aan de regels houdt.
- Kind leren niet meteen kwaad te reageren, leren beheersen, de 'stop-eerst-nadenken-houding' of een andere manier van gedrag aanleren.
- Contact tussen ouders en school; elkaar informeren en overleggen. Inleven in het kind; wat is de oorzaak van het pesten? (bijv. problematische thuissituatie, buiten gesloten voelen, jaloezie, verveling, baas willen zijn (macht), voortdurend de competitie aan gaan, in een niet passende rol worden gedrukt).
- In overleg met de Intern Begeleider hulp inschakelen; sociale vaardigheidstrainingen ; Jeugdgezondheidszorg; huisarts; schoolbegeleidingsdienst

### BEGELEIDING VAN DE ANDERE KINDEREN VAN DE GROEP

- De kinderen middels gesprekken bewust maken van de invloed die ze (kunnen) hebben ten aanzien van het voortbestaan of het stoppen van het pestgedrag
- De kinderen stimuleren om voor zichzelf op te komen
- De kinderen stimuleren om voor een ander op te komen
- De sterke kanten van de gepeste leerling benadrukken
- Samen spelen en samen werken met het gepeste kind stimuleren door bijvoorbeeld voor de pauze een buitenspeelplan te maken (wie speelt met wie, wat en waar)
- Kinderen aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor het behoud van een goede sfeer in de groep
- Herhalen van de school- en groepsregels
- Benadrukken dat kinderen verschillend mogen zijn.

Met dit pestprotocol willen alle betrokkenen bij 't Vierschip laten zien dat:

- alle kinderen zich in hun basisschoolperiode veilig moeten voelen, zodat zij zich optimaal kunnen ontwikkelen
- we door regels en afspraken zichtbaar te maken, het mogelijk maken dat kinderen en volwassenen, als er zich ongewenste situaties voordoen, elkaar aan kunnen spreken op deze regels en afspraken

- we door elkaar te steunen en wederzijds respect te tonen, we alle kinderen in de gelegenheid stellen om met veel plezier naar school te gaan!

Dit protocol wordt onderschreven door leerkrachten, vertegenwoordigers van de ouders uit de medezeggenschapsraad, directie en bestuur.

Beschikbaar lesmateriaal, korte beschrijving en bestelgegevens.

### **Primair onderwijs**

#### **Leskoffer pesten**

doelgroep: groep 1 t/m 8  
uitgeverij / organisatie: GGD regio IJssel-Vecht.  
bestelgegevens: <http://www.rijv.nl/ggd>

#### **inhoud:**

Het doel van de leskoffer is een dusdanige sfeer te krijgen in de groep dat leerlingen op een positieve manier met elkaar omgaan, respect voor elkaar hebben en er voor pesten geen plaats is. De koffer bevat diverse methodieken, video's, leesboekjes, informatiemateriaal, een pest-test en een handleiding.

#### **Lespakket: Pesten.**

doelgroep: groep 7 en 8  
uitgeverij / organisatie: Anywise (Domien Paumen / Geert Vanhouweart)  
bestelgegevens: <http://www.anywise.net> (lessenlijst / pesten)

#### **inhoud:**

In deze lessen leren de leerlingen omgaan met pestgedrag. We proberen pesten te bannen uit de school. Deze lessen zijn wellicht een aanzet tot een school zonder pestgedrag. 5 lessen.

#### **Lespakket 'Pesten is laf, leer het af'.**

doelgroep: basisonderwijs  
uitgeverij / organisatie: K2, Brabants Kenniscentrum Jeugd Den Bosch, 1997  
bestelgegevens: <http://www.k2.nl> (producten/diensten – scholing / training)

#### **inhoud:**

Lespakket om de pestproblematiek in de klas aan te pakken. Het materiaal bestaat uit een ringband met: acht uitgewerkte lessen, een draaiboek voor een ouderavond en een cursus voor leerkrachten over omgaan met pesten. Onderwerpen die in de lessen aan de orde komen, zijn onder andere: gevoelens rondom pesten en gepest worden, pesten in de eigen groep, het maken van anti-pest-afspraken, zelfbeeld en zelfvertrouwen.

#### **Lespakket 'Ken je dat gevoel',**

doelgroep: basisonderwijs  
uitgeverij / organisatie: Uitgeverij Kwantessens (2000) Auteur: Jos van Hest  
bestelgegevens: ISBN: 90 578 80431

#### **inhoud:**

Het boek: 'Ze pesten me' (uit een serie van acht boeken over gevoelens) Elk thema wordt vanuit verschillende invalshoeken belicht. De humor in de cartoonachtige tekeningen wordt door kinderen zeer gewaardeerd. Achter in elk boek vindt u informatie en activiteitentips voor kinderen en een literatuurlijstje voor de kinderen.

#### **Lespakket: Een vuurspuwend monster(tje)**

doelgroep: basisonderwijs  
uitgeverij / organisatie: Uitgeverij Averbode, auteur: Luk Depondt  
bestelgegevens: <http://www.jeugdenvrede.be>

#### **inhoud:**

Een voorleesboek voor kinderen van 5 tot 9 jaar over pesten en plagen. In het boek een fabel, een sprookje, een verhaal, twee gedichten en twee ministrips; zeven maal 'pesten anders bekeken'. Met handleiding 'Pesten anders bekeken' om de inhoud van het literair educatief project te verwerken. In de handleiding onder meer de bespreking van 10 aandachtsvelden en een serie kopieerbladen.

**Lespakket: Horen, zien en niet meer zwijgen**

doelgroep: basisonderwijs groepen 7 & 8  
uitgeverij / organisatie: Zorn (2001) auteur: M. Cox, Ministerie VWS  
bestelgegevens: Kenmerk-reeks 2001

inhoud:

Interviews met kinderen en vragen en opdrachten om verder over het onderwerp na te denken en een mening te vormen. Het doel is vooral om pesten bespreekbaar te maken, ook bij de zwijgende middengroep. Met docentenhandleiding.

**Lespakket: Pesten; pik het niet!**

doelgroep: basisonderwijs groepen 7 & 8  
uitgeverij / organisatie: <http://www.paradigmshift.nl/>  
bestelgegevens: <http://www.digicarefoundation.org>

inhoud:

Kinderen worden op indringende wijze geconfronteerd met de gevolgen van pesten. Naast een korte film is er voor dit product een volledig lespakket ontwikkeld waar leerlingen en docenten zelfstandig mee aan de slag kunnen gaan.

**Lespakket Pestmap**

doelgroep: Leerkrachten groep 1-8.  
uitgeverij / organisatie: Riagg Zuidhage, auteur: H. Janssen (1991)  
bestelgegevens: Telefoon: (070) 3917840, [informatiecentrum@parnassia.nl](mailto:informatiecentrum@parnassia.nl)

inhoud:

De map bevat werkbladen, suggesties en achtergrondinformatie voor activiteiten rond het thema 'pesten' in het basisonderwijs.

**'Wat je pest ben je zelf':**

doelgroep: groep 7 en 8 / onderbouw vo  
uitgeverij / organisatie: Jopla (2000)  
bestelgegevens: <http://www.jopla.nl>, telefoon: (030) 2155188

inhoud:

Videofilm, handleiding voor leraren, twee werkboekjes (de zgn. 'pestschriften'). Eén werkboekje is bedoeld voor het PO, de andere voor VO

**Pesten, dat pikken we niet!**

doelgroep: groep 7 en 8 / onderbouw vo  
uitgeverij / organisatie: Stichting Tegen Zinloos Geweld (K. Putman), 2004  
bestelgegevens: telefoon: (071) 367 22 00

inhoud:

Handboek + video (6 minuten), dus veel tijd voor discussie. Richt zich op alle kinderen; iedereen kan iets tegen pesten doen. Geen beelden van pesten in de video, dus geen slecht voorbeelden. Met een boek voor de gespreksleider om zich stevig voor te bereiden. Jaar na jaar te gebruiken, want pesten moet steeds weer bestreden worden. Op ruim 600 Nederlandse scholen al in gebruik, met heel veel goede reacties. Ook in gebruik bij GGD, OBD, RIAGG, Bureau HALT en nog andere instellingen. De video 'PEST' werd in 1997 geselecteerd voor het Kinderfilmfestival CINEKID.

**Cyberpesten, who cares?**

doelgroep: groep 7/8 basisonderwijs  
uitgeverij / organisatie: GGD Z Limburg, HALT Z Limburg, Politie Limburg Zuid, SG Groenewald

Inhoud:

Het lespakket "Cyberpesten, who cares?" is gericht op het voorkomen van pesten via Internet en is ontwikkeld in het kader van schoolSlag.

website/download: <http://www.ggdzl.nl/client/1/?websiteid=1&contentid=1645&hoofdid=0>

### **Leefstijl voor jongeren; sociaal-emotionele vaardigheden.**

doelgroep: primair en voortgezet onderwijs

uitgeverij / organisatie: Leefstijl

bestelgegevens: <http://www.leefstijl.nl>

#### **inhoud:**

Leefstijl is een methode die niet alleen de emotionele intelligentie stimuleert maar ook de cognitieve intelligentie.

Groep 1 t/m 8 po: handleidingen (kerndoelen), ouderworkshops, training leerkrachten, proeflessen, lesmateriaal (verdeeld in thema's).

Onderbouw vo, bovenbouw vo + mbo: relatievorming, persoonlijkheidsontwikkeling, training in communicatieve en sociaal-emotionele vaardigheden, mentoraat, leerlingbegeleiding en keuzebegeleiding. Leefstijl voor jongeren oefent een aantal basisvaardigheden zoals luisteren, met gevoelens omgaan, nee zeggen, assertief zijn, conflicten hanteren. Leerlingen krijgen 'gereedschap' om sterker te staan, zowel in hun persoonlijke leven als in hun contact met anderen. Binnen het onderwijs kunnen we voorwaarden scheppen om deze vaardigheden van leerlingen te ontwikkelen en een betere sfeer in de klas te scheppen. Er zijn voor Leefstijl voor het voortgezet onderwijs twee programma's.

#### **Informatieve Internetsites:**

##### **[www.jeugdenvrede.be](http://www.jeugdenvrede.be)**

Jeugd & Vrede maakt allerlei producten en projecten rond vredethema's. Het gaat om reizende tentoonstellingen, multimediale projecten, video's etc. Op de site vind je uitgebreide achtergrondinformatie.

##### **[www.kindertelefoon.nl](http://www.kindertelefoon.nl)**

Ben jij tussen de 13 en 18 jaar? Bel de Kindertelefoon! Je kunt over minder ernstige of zelfs leuke dingen bellen; verliefdheid, seks, school, thuis, vrienden en vriendinnen, je eigen lichaam, ruzie, maar ook als je gewoon niet zo oké voelt, of juist wel!

##### **[www.laks.nl](http://www.laks.nl)**

Het LAKS (Landelijk Actie Comité Scholieren) is een organisatie van, voor en door scholieren. Leden zijn scholieren (en scholen) in het Voortgezet Onderwijs. Het LAKS organiseert diverse activiteiten voor scholieren en behartigt hun belangen.

##### **[www.leerlingbemiddeling.nu](http://www.leerlingbemiddeling.nu)**

Met Leerlingbemiddeling kun je op een fijne manier je ruzie oplossen zonder dat het consequenties heeft of dat veel anderen er vanaf weten. Het prettige is dat de twee Leerlingbemiddelaars ongeveer dezelfde leeftijd hebben als jij en dus waarschijnlijk heel goed begrijpen wat er aan de hand is.

##### **[www.leerlingen.com](http://www.leerlingen.com)**

Een site voor en door leerlingen uit Nederland en België. Met dagelijks meer dan 20.000 unieke bezoekers is [www.leerlingen.com](http://www.leerlingen.com) één van de grootste Nederlandstalige jongerensites.

##### **[www.mediationdoorleerlingen.nl](http://www.mediationdoorleerlingen.nl)**

Soms gaan ruzies vanzelf over; dan hoeft je niets te doen. Soms helpt het om er maar eens even rustig over te praten. Soms lukt het niet om er zelf over te praten en dan helpt een medeleerling wel eens om er uit te komen. Dit heet Mediation. In het Nederlands is dit zo iets als bemiddelen. Ruzie; los het op! Mediation helpt.

### **[www.pesten.net](http://www.pesten.net)**

Aanleiding tot het maken van deze site was de vraag van een vader om hem te helpen bij een peestsituatie van zijn zoon, een brugklasleerling van een school voor Voortgezet onderwijs. De site schenkt o.a. aandacht aan oplossingen, ervaringen en de verschillen tussen pesten en plagen.

### **[www.pesten.pagina.nl](http://www.pesten.pagina.nl)**

Een handige startpagina voor allerlei informatie over pesten.

### **[www.pestweb.nl](http://www.pestweb.nl)**

Op pestweb kun je je verhaal kwijt, maar ook adviezen lezen. Deze ruim opgezette site schenkt aandacht aan pesten en geweld, pesten en plagen en nog veel meer. Ook kun je het adres vinden van de telefonische hulplijn. De Hulplijn Pestweb luistert, helpt en adviseert bij: pesten, geweld, discriminatie, seksueel geweld.

### **[www.scholieren.com](http://www.scholieren.com)**

Scholieren.com wordt gemaakt door en voor scholieren. De site bestaat sinds 1997 en is uitgegroeid tot een van de meest populaire scholierensites.

### **[www.zinloosgeweld.nl](http://www.zinloosgeweld.nl)**

De Landelijke Stichting Tegen Zinloos Geweld gelooft dat de oplossing tegen agressie en geweld in het voorkomen ervan ligt. Doorlopende doelgerichte initiatieven moeten voorkomen dat kinderen van nu later denken dat agressie en geweld normaal en vanzelfsprekend zijn.

### **[www.sjn.nl/16ofzo](http://www.sjn.nl/16ofzo)**

Site van het NIZW-Jeugd waar alle mogelijke problemen waar jongeren meegeconfronteerd worden, worden behandeld.

### **[Kennisset leerlingzorg pesten materiaal](#)**

Overzichtspagina Kennisnet leerlingen met instanties, achtergrondinformatie en lesmaterialen.

### **[www.jeugdinformatie.nl/pesten](http://www.jeugdinformatie.nl/pesten)**

<http://www.jeugdinformatie.nl/pesten/>

### **[www.posicom.nl/](http://www.posicom.nl/)**

<http://www.posicom.nl/>

### **[www.orthopedagogiek.com/pesten.htm](http://www.orthopedagogiek.com/pesten.htm)**

Duidelijke info over pesten of plagen. Links en dergelijke en wat ouders kunnen doen in samenwerking met de school.

### **[www.schoolenveiligheid.nl](http://www.schoolenveiligheid.nl)**

Op deze Site staat allerlei informatie over pesten en andere vormen van agressie. Ook wordt het laatste nieuws bijgehouden, zoals een onderzoek dat Planet deed met als onderwerp 'pesten via Internet'.

### **[www.pestweb.nl](http://www.pestweb.nl)**

Site van [www.50tien.nl](http://www.50tien.nl) met nieuws, boeken en andere informatie over pesten en doorverwijzingen, mogelijkheid om folder en poster te downloaden. Bevat ook informatie over conflictbemiddeling.

[www.onderwijsenhandicap.nl](http://www.onderwijsenhandicap.nl)

Site waar onder andere aandacht wordt gegeven aan het onderwerp 'pesten' en veiligheid op school. Met diverse links.

[www.tegenpesten.nl](http://www.tegenpesten.nl)

Site met info en verhalen over pesten. Tevens mogelijkheid om je te abonneren op hun nieuwsbrief.

#### **Literatuur voor leerkracht.**

##### **Tussen thuis en school**

(160 p. , Prijs: €18,50)

Auteur/Uitgever: Mulligen, W. van, Gieles, P. & Nieuwenbroek, A.

Beschrijving:

Leerlingbegeleiding neemt in het onderwijs een steeds belangrijker plaats in. De context van het kind, ouders - kind - school, staat daarbij centraal; met name zijn de relatie en de loyaliteit tussen ouders en kind van zeer grote invloed op de schoolloopbaan van het kind. ISBN: 903344870X .

##### **Pesten, veiligheid en agressie**

(38 p. , Prijs: €9,75)

Auteur/Uitgever: Broshuis, J., Fleming, N. & Lampe, P.

ISBN: 9042522062

##### **Oplossingen bij gedragsproblemen op school**

(175 p. , Prijs: €16,50)

Auteur/Uitgever: Durrant, M. / Uitgeverij Maklu

Beschrijving:

Dit boek handelt over de manier van denken over problemen en het interveniëren om tot oplossingen te komen. De uitgangspunten bij counseling en therapie worden duidelijk omschreven. Ze zijn oplossingsgericht, hangen samen met kortdurende vormen van psychotherapie en zijn meer specifiek gericht op verandering in denken, ervaren en reageren bij betrokkenen in conflictsituaties.

##### **Het gat in de muur: over preventie in het basisonderwijs**

Auteur: Francis van Dinter.

Uitgeverij: Leuven; Apeldoorn : Garant, 2001. - 255 p.

ISBN: 9044111019

Samenvatting: In tien hoofdstukken worden situaties beschreven die leerkrachten in de basisschool tegen kunnen komen. Elk hoofdstuk behandelt één van de kwesties, zoals drugs, faalangst, pesten en mishandeling. De rode draad door de hoofdstukken is preventie.

##### **Ho, tot hier en niet verder: training in sociale weerbaarheid voor kinderen van zeven tot twaalf jaar en hun ouders**

Auteur: Jooske Kool.

Uitgeverij: Acco, Leuven; Leusden, 2000. - 335 p.

ISBN: 9033445581

Samenvatting: Bevat een training voor kinderen van zeven tot twaalf jaar en hun ouders. Geschikt voor kinderen met problemen ten gevolge van pesten en kinderen met sociale angst of bewegingsangst. Ook kinderen met kenmerken van adhd, nld of milde vormen van contactstoornissen kunnen baat hebben bij deze training. De cursus voor kinderen bestaat uit twaalf sessies. In de training leren de kinderen beter te luisteren naar hun lichaamssignalen en intuïtie.

Bevat ook een cursus voor ouders; deze bestaat uit een informatiebijeenkomst en vier sessies.

De ouders worden hierbij aangemoedigd om actief te luisteren naar de gevoelens van hun kind. Dit handboek is bedoeld voor therapeuten, begeleiders en leerkrachten.

**Bullying and delinquency in a Dutch school population**

Auteur: J. Junger-Tas, J.N. van Kesteren

Uitgeverij: Kugler Publications; E.M. Meijers Instituut, Leiden 1999. - 106 p. - (Meijer's Series).

ISBN: 9062991718

Samenvatting: Beschrijft het Nederlandse gedeelte van een internationale vergelijkende studie naar pesten binnen het onderwijs onder elf- tot vijftienjarigen.

De volgende vragen staan centraal:

- Welke relatie bestaat er tussen socio-demografische variabelen en pesten en criminaliteit?
- In hoeverre bestaat er een verband tussen structurele factoren en pesten en criminaliteit?
- Welke verschillen treden op bij pesten en criminaliteit binnen het primair en secundair onderwijs en tussen niveauverschillen bij het secundair onderwijs?
- Bestaat er een verband tussen het gepest worden en gedragsproblemen?
- In hoeverre heeft het opvoedingsmilieu invloed en wat is de rol van de school?

**Pesten; een extra handicap: een exploratief onderzoek naar de beleving van pesten bij lichamelijke gehandicapte en/of chronisch zieke kinderen in de leeftijd van tien tot vijftien jaar**

Auteur: R.S. van Huizen, E.M. Visser, A.C. Vros, S.C. Wisse;

Uitgeverij: Universiteit Utrecht, Wetenschapswinkel Sociale Wetenschappen. - Utrecht - 62 p.

ISBN: 9076464030

Samenvatting: Onderzocht werd hoe vaak en op welke manier lichamelijke gehandicapte kinderen binnen het regulier onderwijs gepest worden. Tevens wordt ingegaan op oorzaken van het pestgedrag en de gevolgen voor het lichamelijke gehandicapte of chronisch zieke kind.

**Pesten: een onderzoek naar beleving, visie en handelen van leraren en leerlingen**

Auteur: Marion Johanna Cornelia van Hattum.

Uitgeverij: Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1997. - 236 p.

ISBN: 9090107711

Samenvatting: Dit onderzoek probeert inzicht te krijgen in de beleving van leraren omtrent pesten en in de samenhang tussen hun beleving en handelen in situaties waarin gepest wordt. Met aandacht voor:

- Pesten op school (achtergronden, opvoeding, schoolfactoren, et cetera).
- De beleving van pesten en de invloed van de beleving op het gedrag van leraren en leerlingen.
- Het onderzoek (vooronderzoek, opzet hoofdonderzoek).
- De resultaten van de vragenlijsten onder leraren.
- De resultaten van de vragenlijsten onder leerlingen.
- Beantwoording van de onderzoeksvragen.
- Conclusie en discussies met aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

**Geen kinderspel: onderzoek naar agressie onder kinderen van 3-12 jaar in het stadsdeel Noordwest-Groningen /**

Auteur: C. ten Den, H. Maarsingh, B. Bieleman.

Uitgeverij: Stichting Intraval, Groningen 1996. - 106 p.

ISBN: 9072337425

Samenvatting: Verslag van een onderzoek naar het agressieve gedrag onder kinderen van drie tot twaalf jaar in het stadsdeel Noordwest-Groningen. Gegevens verkregen uit

observaties en enquêtes vormen de basis. Besproken worden de aard en omvang van agressie, de achtergronden en de mogelijkheden tot preventie en interventie. Veel aandacht wordt besteed aan pesten in het basisonderwijs.

**Pesten: gedaan ermee!**

*Auteur:* Gie Deboutte.

*Uitgeverij:* BDJ, Brussel, Jeugd & Vrede, 1995. - 179 p.

*ISBN:* 9075640013

*Samenvatting:* Na een beschrijving van de redenen om pesterijen te bestrijden, wordt ingegaan op het pesten zelf: hoe en waarom kinderen pesten, wat zijn typische kenmerken voor pestkop en zondebok, welke pestsignalen worden er uitgezonden. Vervolgens worden een reeks tips en adviezen geformuleerd voor ouders, opvoeders en anderen die bij opvoeding en begeleiding van kinderen betrokken zijn.

**Pesten op school: een actieprogramma**

*Auteur:* Veerle Stevens, Paulette van Oost.

*Uitgeverij:* Garant, 2e dr. - Leuven, 1995.

*Samenvatting:* Kopieerset behorende bij de uitgave *Pesten op school: een actieprogramma*. Het bevat losse werkbladen met rollenspelen voor diegenen die betrokken zijn bij het pesten.

**Pesten op school: een actieprogramma**

**Handboek voor de begeleider**

*Auteur:* Veerle Stevens, Paulette van Oost;

*Uitgeverij:* Garant, Leuven, Apeldoorn, 1995 Universiteit Gent, Onderzoeksgroep Gedrag en Gezondheid. - 2e dr. - 168 p.

*ISBN:* 9053503579

*Samenvatting:* Dit handboek voor een actieprogramma tegen pesten op school voor de begeleider, is een product voortgekomen uit het onderzoek van het project 'Pesten op School' dat is gestart naar aanleiding van vragen om hulp en informatie over pesten vanuit scholen, PMS-centra, MST en CGGZ. De gegevens van 10.000 leerlingen uit 84 scholen vormen de basis. Een meersporenbeleid wordt op drie niveaus uitgewerkt namelijk: acties op het niveau van de school, acties op klasniveau met als kern de minilessenreeks en acties op individueel niveau, zoals incidentgesprekken en herstelgesprekken. Er moeten door de betrokkenen zowel korte- als langetermijnstrategieën worden geïmplementeerd.

**Kinderen en Ingrijpende situaties: pesten**

*Auteur:* Marja Baeten & Jos van Hest

*Uitgeverij:* Kwintessens (2002)

*ISBN:* 90 5788 77 6 bestelnummer 0844

**Pesten: wat is het, wat doe je eraan?**

*Auteur:* Gie Deboutte, Inge Schelstraete

*Uitgeverij:* Stichting Vredeseducatie, Utrecht

*ISBN:* 90 5461 298 3

Tips voor leerkrachten, begeleiders en ouders

**Veilige scholen en (pro)sociaal gedrag in het vo**

*Auteur:* Ton Mooy

*Uitgeverij:* KUN, ITS, Nijmegen

**Pesten in het onderwijs**

*Auteur:* Ton Mooy

*Uitgeverij:* KUN, ITS, Nijmegen (1992)

ISBN: 9063708654

Resultaten van een onderzoek naar pesten op scholen voor primair en voortgezet onderwijs.

### **Pesten op school**

Auteur: Bob van der Meer

Uitgeverij: Van Gorcum (1997)

ISBN: 90 232 3239 9

Lessuggesties voor leerkrachten.

### **Treiteren op school**

Auteur: Dan Olweus

Uitgeverij: College uitgevers (1992)

ISBN: 9052560781

Uitleg en achtergronden van het treiterprobleem. Met een beschrijving van een begeleidingsprogramma voor scholen.

### **Geweld op school / druk 1**

(246 p. , Prijs: €27.50)

Auteur/Uitgever: J.D. van der Ploeg / Uitgeverij Lemniscaat

Beschrijving:

In toenemende mate worden scholen geconfronteerd met diverse uitingen van geweld. In deze bundel van artikelen wordt een nadere uitwerking gegeven over dit thema. Het boek is opgebouwd uit vier delen.

Al met al gaat het om een bijzondere lastige en hardnekkige materie. De redacteuren zijn erin geslaagd deze op een verantwoorde wijze te presenteren. Bijzonder bruikbaar voor leidinggevend en docenten in het voortgezet onderwijs en voor de lerarenopleidingen.

ISBN: 9056371339

### **Kinderliteratuur:**

**Platgetrapt'** - P. van Lierop en J. Elkerbout

ISBN-90-77668-23-3

Dit boek behandelt pesten en het trauma dat het slachtoffer daardoor kan oplopen. Tevens kan het gebruikt worden als zelfhulpmethode en als informatiebron voor hulpverleners.

[bergboek.nl](http://bergboek.nl)

[www.stichtingvogelvrij.nl](http://www.stichtingvogelvrij.nl)

### **Nooit meer verlegen, (100 tips)**

(174 p. , Prijs: €13.60)

Auteur/Uitgever: Roeland Schweitzer, Uitgeverij de Kern

Beschrijving:

100 tips om nooit meer verlegen te zijn. Een boek waarin op een speelse manier en met veel openheid van de schrijver wordt verteld hoe je jouw verlegenheid zou kunnen aanpakken. In het boek zijn ook tekeningen en gedichten aanwezig.

ISBN: 9032508261

### **Fluiten in het donker**

(160 p. , Prijs: €11.45)

Auteur/Uitgever: Huizing, G. & Sjaloom En Wildeboer

Beschrijving:

Jelmer voelt zich schuldig aan de dood van zijn moeder en zijn zusje bij een auto-ongeluk. Zijn moeder was concertpianiste en Jelmer lijkt haar talent te hebben. Zijn vader wil per se van hem een pianist maken en slaat hem als hij niet goed genoeg oefent. Zijn stiefmoeder weet

ervan en keurt dit gedrag af, maar kan het niet voorkomen. Op school pest Jelmer anderen en gedraagt zich stoer en roekeloos met zijn crossfiets. Pas wanneer mensen in zijn omgeving iets gaan vermoeden en hij een ongeluk krijgt met een stunt verandert de situatie. Beklemmend en overtuigend verhaal met veel dialoog. De tegenstrijdige gevoelens van zowel Jelmer als zijn vader zijn goed uitgewerkt. Hoopvol is de hulp van anderen in hun omgeving. Duidelijke lay-out, korte hoofdstukken, stevig omslag met een realistische tekening van een jongen aan de piano. Vanaf ca. 11 jaar  
ISBN: 9062493645

### **Spijt**

(122 p. , Prijs: €12.95)

Auteur/Uitgever: Carry Slee, van Reemst

Beschrijving:

Jochem is het mikpunt van getreiter. David doet er niet aan mee, maar hij durft er niks van te zeggen. De klassenleraar, die gymnastiek geeft, grijpt ook niet in. Hij heeft een hekel aan dikke Jochem. Op een ochtend krijgen de kinderen van de rector te horen dat Jochem na de klassenavond niet is thuisgekomen. David voelt zich schuldig. Waarom heeft hij zijn mond ook nooit opengedaan? Samen met een vriendin gaat hij Jochem zoeken om te zeggen dat het hem spijt. Als ze Jochems tas in het meer vinden, is het misschien al te laat.

Een spannend en aangrijpend verhaal dat goed weergeeft wat pesten allemaal met een mens kan doen.

ISBN: 9064940711

### **Mes op de keel**

(143 p. , Prijs: €11.95)

Auteur/Uitgever: Gonneke Huizing

Beschrijving:

Brugpieper Rutger wordt gepest op school. Hij koopt de bescherming van twee oudere leerlingen. Als zij steeds meer protectiegeld gaan vragen, terwijl zijn zakgeld door vervelende omstandigheden thuis juist daalt, voelt hij zich ('met het mes op de keel') gedwongen een oude man te beroven. Toeval en schuldgevoel brengen hem dan in nader contact met deze baron, die gechanteerd blijkt te worden met een duister oorlogsverleden. Ze weten elkaar ertoe te brengen niet meer aan hun afpersers toe te geven. Als klasgenoten het opnemen voor Rutger - die een dubbele heldendaad heeft verricht; net iets te veel heroïek - zijn het getreiter en de chantage afgelopen: eind goed, al goed. Een goed, snel en spannend verteld verhaal, dat het belang van oprechte vriendschap illustreert, zonder die boodschap er duimendik bovenop te leggen. Delen van dialogen uit het oorlogsverleden van de baron zijn niet vertaald. Daarom vanaf ca. 12 jaar.

ISBN: 9062492665

### **Het achtste groepje tegen het soepje**

(?? p. , Prijs: €11.99)

Auteur/Uitgever: Jacques Vriens & Unieboek/van Reemst

Beschrijving:

Het is altijd hetzelfde liedje: de achtste-groepers laten geen kans voorbij gaan om groep zeven eens flink te dwarsbomen. Het moet tenslotte duidelijk zijn wie de baas is! Maar gaan de pesterijen van beide kanten langzamerhand niet te ver? Want op deze manier komt wel de gezamenlijke schoolreis naar Zuid-Limburg op het spel te staan.

ISBN: 9026911114

### **Donna lisa**

(128 p. , Prijs: €10.99)

Auteur/Uitgever: Mirjam Oldenhove & Unieboek

Beschrijving:

Donna en Lisa hebben hun groep 8 ingedeeld in S, M en L: stomme, middelmatige en leuke kinderen. Ze geven elkaar gekke opdrachten; zo moet Lisa verkering nemen met de stomste jongen, maar die blijkt wel mee te vallen. Wanneer uitkomt dat hij haar trakteert op een uitje

van door zijn broer gestolen geld, raakt ze even uit de gratie. Als ze zich ook nog door een hoofdhuidaandoening een geel punkkapsel laat aanmeten, ervaart ze hoe 't is om zelf gepest te worden. Haar verjaarsfeestje wordt toch een succes dankzij de meisjes uit de klas die ze eerst niet zag zitten. In dit boek worden vooroordelen op een leuke manier aan de kaak gesteld. De gevoelens tussen de vriendinnen worden goed weergegeven.  
ISBN: 9026992300

**Erge Ellie en nare Nellie**

(125 p. , Prijs: €9.50)

Auteur/Uitgever: Rindert Kromhout & Zwijsen Uitgeverij

Beschrijving:

Daar heb je de tweeling Smit! Erge Ellie en nare Nellie. Wat zijn ze gemeen. Wat zijn ze vals. Ze slaan, ze schoppen. Ze krabben, ze bijten. De hele buurt is bang voor ze. Dat kan zo niet langer doorgaan. Er moet een einde aan komen. Maar hoe?

ISBN: 902762870X

**Vechten tegen pesten**

(83 p. , Prijs: €9.80)

Auteur/Uitgever: Guurtje Leguijt & Callenbach

Beschrijving:

Laura is verhuisd. Op haar vorige school werd ze nogal gepest maar nu gaat alles goed en maakt ze veel vrienden. Ze merkt al gauw dat er iemand anders in de klas het slachtoffer is. Ze weet niet direct wat ze er aan kan doen, maar samen met de onderwijzer bedenkt ze een 'reddingsplan'.

Tussen thuis en school

(160 p. , Prijs: €18.50)

Auteur/Uitgever: Mulligen, W. van, Gieles, P. & Nieuwenbroek, A.

Beschrijving:

Leerlingbegeleiding neemt in het onderwijs een steeds belangrijker plaats in. De context van het kind, ouders - kind - school, staat daarbij centraal; met name zijn de relatie en de loyaliteit tussen ouders en kind van zeer grote invloed op de schoolloopbaan van het kind.

ISBN: 903344870X .